

Божо ЋОРИЋ*

ДЕРИВАЦИЈА, ЛЕКСИКОЛОГИЈА, ЛЕКСИКОГРАФИЈА (општи поглед на узајамност)

Апстракт: У раду се, у општим цртама, говори о узајамним везама између деривације, лексикологије и лексикографије.

Кључне ријечи: творбено значење, творба ријечи, деривација, лексикологија, лексикографија

1. Половином прошлог вијека у славистици се почела стварати нова научна дисциплина – *дериватологија*, или учење о образовању секундарних језичких јединица на бази примарних. Утврђени су предмет и задаци, изграђена је посебна методологија анализе творбене грађе и формиран је сопствени појмовно-терминолошки апарат, чиме је творба ријечи конституисана као посебна језичка дисциплина. У првој половини прошлог вијека у србистици се користио домаћи термин *грађење ријечи*, а од шездесетих година прихваћен је термин *творба ријечи* (што је калк према чешком *tvořeni slov*).

2. Из одређивања предмета и задатака науке о творби ријечи произилази и мјесто те дисциплине у систему језика као цјелини и њен опис у граматички.

2.1. У многим лингвистичким радовима, посебно оним синтетичке структуре, јавља се потреба за тим да се одреди статус творбе ријечи у односу на друге, раније конституисане језичке дисциплине. Разлози за овакав став сасвим су очекивани с обзиром на чињеницу да је твор-

* Редовни професор на Филолошком факултету у Београду

ба ријечи, негдје више негдје мање, повезана са другим језичким областима.

2.2. Творба ријечи традиционално је сматрана дијелом граматике, односно морфологије. Један од разлога за такав однос према деривацији долазио је отуда што су лингвисти у центар пажње стављали оне начине грађења нових ријечи који су повезани са употребом посебних морфолошких средстава – *морфема*, занемарујући при томе бројне деривате настале другим творбеним начинима. Други разлог је што је творба посматрана статички (синхроно), а не процесуално (динамички), па су истраживачи главну пажњу усмјеравали не на проблем како се праве ријечи, него на проблем како су оне направљене, дакле, занимала их је у суштини структура изведенице, тј. њена морфемска структура. Отуда је у србистици творба ријечи и представљана у граматицима у поглављу о морфологији (од Вука, преко Маретића, до Белића и Стевановића). С друге стране, једна те иста средства могу се посматрати како у творби, тако и у морфологији, нпр. префикс *на-* у глагола *накупити*, *направити*, *начинити* изражава творбено значење „многостраност радње” и помоћу њега се праве нове ријечи, по чему је то творбено средство; у истим тим глаголима *на-* изражава граматичко значење свршеног вида и тада је он обличко (морфолошко) средство.

2.3. На ширем плану творба ријечи има додирних тачака и са синтаксом, било тамо гдје полазна форма није ријеч, него синтагма (*плаве очи – плавоок*, *ловити рибу – риболовац*, *над лактом – надлактица*), односно гдје двије или више ријечи образују сложеницу (*сребросјајан* „који се сија као сребро”), било тамо гдје се образовање нове ријечи заснива на транспозицији у нови облик ријечи, који је најчешће створен за потребе синтаксе реченице (старост: *стар*, читање: *читати* и сл.). Осим тих директних додирних тачака има, међутим, творба са синтаксом далеко ширих веза. У изведеној и сложеној ријечи се наине кондензују семантички ентитети и релације, које се примарно изражавају синтаксичком структуром, дакако у морфолошкој трансформацији. (Примарно је рецимо *саобраћајна несрећа*, *моторна тестера*, а кондензовано и супстандардно *саобраћајка* и *моторка*, настало у процесу тзв. *универбизације*). Не треба заборавити такође предности коришћења синтаксичких трансформација при објашњењу и опису семантичке структуре мотивисаних ријечи.

2.4. Творбу ријечи неки су сматрали дијелом лексикологије, мотивисани тиме што је творба главни извор попуњавања ријечничког састава језика. За присталице овог схватања коријен и афикси улазе у састав

основе ријечи која формира лексичко, а не граматичко значење ријечи. Тако гледано, творбени систем који описује творба ријечи, је подсистем укупног рјечничког фонда, тј. лексике. С обзиром на општу тему нашег скупа, овдје ћемо даље говорити само о односима између творбе ријечи и лексикологије, односно лексикографије.

3. Заједнички објекат истраживања, анализе и описа – лексичке језичке јединице – обједињава дериватологију, лексикологију и лексикографију у својеврстан комплекс унутар којег се уочавају два типа односа: директни, какви су односи између дериватологије и лексикологије или између лексикологије и лексикографије, и индиректни – између дериватологије и лексикографије.

3.1. Највише мјесто заузима у тој тријади лексикологија: као научна област она истражује потпуно и свестрано читав лексички састав (рјечничко благо) конкретног језика. Првенствен задатак лексикологије је да проучи садржинску страну лексеме, да им одреди лексичко значење и да га представи на језичком плану путем лексичких дефиниција (лексичких парафраза).

3.2. Творба ријечи, како је познато, као научна област проучава, анализира и описује само дио истог лексичког састава – изведене лексеме. Циљ јој је да открије механизме и правила за њихово образовање, као и језичка средства коришћена у деривационом процесу. Основни задатак творбе ријечи је да одреди и дефинише творбено значење деривата, на основу чега се онда утврђује њихова семантичка класификација (тј. групишу се у творбено-семантичке категорије) и функционално карактеришу њихови саставни елементи (тј. основа и форманти).

3.3. На језичком плану *творбено значење* се представља путем творбене дефиниције (творбене парафразе), која представља аналитички израз у коме су експлицирани сви елементи семантичке творбене структуре и смисаони односи међу њима.

3.4. Међутим, деривати су истовремено и језичке јединице са статусом лексеме, једнако као и немотивисане језичке јединице, дакле, посједују и лексичко значење. На језичком плану то се експлицира кроз лексичку дефиницију (парафразу). Важну особеност лексичког значења изведене ријечи јесте његова прозрачност: дјелимично или потпуно елементи семантичке структуре су изражени кроз форму деривата.

3.5. Поређењем лексичке и творбене парафразе показује се да је творбена парафраза, која представља *творбено значење* изведенице, уграђена у парафразу којом се на језичком плану експлицира њено *лексичко*

значење. Из ове чињенице може се закључити да је *творбено значење* она семантичка база по којој се структурира (гради) *лексичко значење* изведене лексеме. Зато лексичка дефиниција за ову категорију лексема обавезно треба да укључи у своју структуру творбену парафразу као основни конструктивни дио.

3.6. Прозрачност структуре *лексичког значења* код изведених ријечи дозвољава да буду поштовани они најопштији захтјеви за дефинисање који омогућавају да се лексеме групишу на бази њихове дефиниције. А то значи да је могућа типологизација и лексичких дефиниција, што је веома важно за лексикографију (лексикографску праксу). Другим ријечима, постоји могућност да буде постигнут једнообразан опис свих изведених лексема, који се односи на један исти лексикографски тип.

3.7. Савремени лексикографски приручници постају све обимнији, а тиме и непрактичнији, што пред лексикологију и лексикографију поставља посебне и специфичне задатке који се тичу смањења броја одредница у рјечницима, без умањења њихове функционалности. У том смислу дискусију о оваквим питањима треба усмјерити на творбу ријечи, конкретно на одређене групације деривата, као што су оне модификационог и транспозиционог типа код именица (*nomina feminativa*, *nomina deminutiva*, *nomina augmentativa*, *nomina actionos*, *nomina essendi* и сл.), али и присвојних придјева. Друкчије речено, неки од деривата не морају ни имати статус лексеме.

3.8. У србистици је још половином прошлог вијека учињен покушај да се јасно одреди начин дефинисања изведених лексема у будућем великом академијном описном рјечнику. Наиме, 1944. године појавила се *Огледна свеска* са упутствима за израду Речника САНУ¹, гдје у уводу поред осталог стоји и ово:

„Значења су одређивана како код које категорије: на један начин код простих, неизведених речи, на други – код једне групе изведених речи, а на трећи, код друге групе изведених речи.”

Дакле, састављачи *Огледне свеске* предлажу различит поступак при тумачењу мотивисаних и немотивисаних ријечи, а уз то методологија тумачења мотивисаних ријечи није идентична. У *Уводу* се затим ова диференцијација у начину дефинисања изведеница детаљније појашњава:

¹ Насловна страна ове свеске изгледа овако: Српска краљевска академија, *Речник српскога књижевног и народног језика, Огледна свеска (глава -глеце)*, Београд, 1944 (штампа државна штампарија).

„Код једног броја изведених речи, или тачније: код великог броја изведених именица, значења су дата у два дела: у првом делу стоји текст штампан обичним словима, у другом текст штампан курзивом; први део треба да буде *genus proximum*, други *differentia specifica*. То је извесна анализа на основне семазиолошке елементе.”

Уз ово образложење нијесу наведени примјери, али их је лако наћи у самом рјечнику (који је дио *Огледне свеске*), а тамо, на примјер, налазимо ово:

гладница им. жр. какав предмет, камен, каква алатка; *оно чиме се што изравњује, глача, глади*

гладник им. мр. човек животиња; *онај који је гладан, гладан човек, нуки сиромах*

Даље се, у вези са другом групом изведених ријечи, поред осталог, каже:

„Шта смо урадили с другом групом изведених речи...? Или тачније: шта значи у Огледу ознака као: деминутив, аугментатив, пејоратив или хипокористикон уз ту и ту именицу (или тај и тај придев): придев уз ту и ту именицу; апстрактна именица уз тај и тај придев... Оне су граматичке или синтаксичке дефиниције речи уз које стоје; или, у нашем случају: *оне су потпуне дефиниције значења речи уз коју стоје*: или, у друкчијој и трећој перспективи: оне значе ‘стављање’ граматичких момента у директну, непосредну службу лексикографије.”

И за ово нема на цитираном мјесту никаквог примјера, али се они лако могу наћи у *Огледном речнику*, какви су рецимо:

главица им. жр. *деминутив-хипокористикон уз глава*

главура им. жр. *пејоратив уз глава*

главаров *присвојни придев уз главар*

гладњење *глаголска именица уз гладњети.*

Огледна свеска показује да су се састављачи тог рјечника (од *глава* до *глеце*) ових упутстава и држали досљедно. Наравно, има *изведених именица* које нијесу могле да буду тумачене као, рецимо, *гладница*, дводјелно, али су састављачи и тада такву изведеницу тумачили преко основинске ријечи, на примјер:

глачач, им. мр. *онај који глача што*

гледачица, им. жр. *женска – гледач.*

гледуцкати (фам., говорно) *деминутивни глагол уз гледати и гледуцати.*

3.9. Цитиране дјелове *Огледне свеске* написао је управо Радосав Бошковић, врстан дериватолог, иза кога је већ стајала чувена компаративно-историјска дериватолошка студија *Развитак суфикса у јуж-*

нословенској заједници као и неки појединачни чланци из *грађења ријечи* (како се онда дериватологија у србистици називала). Као дериватолог у улози лексикографа он је, као што смо видјели, уочио да лексичко и творбено значење нијесу исте категорије, али да се у дефинисању значења појединих лексема, дакако изведених, може и треба користити творбено значење. Лексичко значење, очито је, може се ослонити на творбено у тзв. *именичкој моћији, у дефинисању изведених лексема са значењем субјективне оцјене, присвојних придјева, глаголских именица* итд. Принципи тумачења изведених ријечи како их је изложио Бошковић примијењени су, са мање или више досљедности, у РСАНУ, а сличне поступке налазимо и у другим рјечницима. Наиме, у свима њима се, генерално узевши, у лексикографској дефиницији изведенице налази, у овом или оном виду, компонента значења основинске ријечи, што је битно из перспективе деривационе семантике.² Ово се, наравно, може потврдити примјерима из разних творбено-семантичких категорија.

4. Савремена творба ријечи, а за њом и лексикологија и лексикографија налазе се пред новим изазовима: свакодневни прилив страних лексема у српском језику (а српски ту није изузетак) тражи одговоре у вези са новим творбеним средствима, како препозитивним, тако и постпозитивним. Стране компоненте у структури сложене номинативне јединице својом бројношћу недвосмислено свједоче о снажном и дуготрајном дјеловању тенденције ка интернационализацији у српском језику, што је посебно интензивирао крајем прошлог и почетком овог вијека. Овакав ток језичког развоја у директној је вези са глобализационим процесима у науци, економији, политици, финансијама, масовној култури, спорту, музици, естради, реклами, информационалним системима и другим областима друштвеног живота. Док је ранију тенденцију ка интернационализацији карактерисало дјеловање бар три западно-европска језика – њемачког, француског и енглеског, у новије вријеме главну улогу има један од њих – енглески.³ Из тог језика у разне савремене социолекте, прецизније – у професиолекте (професионалне жаргоне) улази велика количина ријечи да би се одатле, путем разгранатих друштвених контаката и демократичности јавног простора, релативно лако прошириле у друге сфере националног књижевног језика

² Тако, рецимо, у РМС-у стоји да „основне речи имају, по правилу, описне дефиниције, а секундарне речи се обично у дефиницији наслањају на главну реч” (стр. 13).

³ Овдје занемарујемо евентуалне језике посреднике.

(разговорни функционални стил, публицистички стил и сл).⁴ У условима непостојања квалитетних неолошких рјечника, тешко је доносити закључке о степену утицаја такве лексике на структуру српског језика. Појединачни радови који су се бавили овим новим формацијама скрећу пажњу на то да се оне, начелно, не уклапају у регуларне словенске начине творбе. Отуда тешкоће и у дефинисању карактера и тумачењу разних типова препозитивних морфема: те компоненте се представљају час као први сложенички дио, час као префикси, час као префиксоиди. Било би, наравно, добро ако би се на творбеном плану ујединила различита становишта, ако би се утврдили јединствени критеријуми у идентификацији тих нових творбених средстава, што би значајно допринијело и лексикографском представљању таквих номинативних јединица.

5. Очито је, дакле, да између творбе ријечи, лексикологије и лексикографије постоје снажне директне и индиректне везе, да су уочљиви слични проблеми који намећу неопходност њиховог бржег рјешавања у условима снажног прилива страних номинативних јединица чија је структура у почетку комплетно страна, али се све чешће јављају и хибридне формације, са страним препозитивним и постпозитивним сегментима и домаћом основинском ријечи.⁵

⁴ Један од свјежијих примјера јесте компјутерски професионални жаргон: специфични термини компјутерске технологије, доскора знани само специјалистима, добрим дијелом су постали саставни дио свакодневне комуникације људи из готово свих друштвених слојева. Будући да се савремени живот не може замислити без компјутера, ријетки су појединци који не знају шта је *провајдер*, *сервер*, *интернет*, *хард диск*, *ЦД*, *софтвер*, *хардвер* итд.

⁵ Исп., између осталог, хибридне формације типа: *авио/гужва*, *агро/мрежа*, *аеро/загађење*, *аква/држава*, *алко/јунак*, *алтер/издање*, *алу/додатак*, *анархо/левичар*, *анимир/особље*, *анти/бог*, *арт/живот*, *архи/лажов*, *астро/друштво*, *аудио/водич*, *ауто/звучник*, *афро/звук*, *бањи/скакач*, *барби/девојка*, *бас/деоница*, *баскет/лудило*, *бејби/узрост*, *бета/зрачење*, *бизнис/просторија*, *бинго/згодитак*, *био/различитост*, *блиц/питање*, *блок/наредба*, *блуз/састав*, *бофл/играчка*, *брејк/игра*, *бренд/производ*, *брuto/ходак*, *вгб/претраживач*, *вестерн/песма*, *вибро/алат*, *видео/будућност*, *викенд/ратник*, *вице/краљ*, *гала/вече*, *гастро/купац*, *геј/удружење*, *гига/динар*, *глам/изглед*, *глем/трка*, *дајмест/издање*, *дактило/столица*, *дампинг/извоз*, *дарк/вече*, *деби/књига*, *демо/запис*, *дерби/утакмица*, *деск/опрема*, *деск/пуњач*, *диск/играчка*, *диско/друштво*, *допинг/средство*, *дубл/играч*, *е/дућан*, *евро/беда*, *еко/ланац*, *екс/првак*, *екстра/звезда*, *електро/струка*, *енерго/расход*, *ерото/варалица*, *етно/наслеђе*, *еуро/новчаница*, *жанр/призор*, *зоо/врт*, *изо/омотач*, *иконо/оквир*, *индустро/градња*, *инстант/богаташ*, *интернет/корис-*

ЛИТЕРАТУРА

РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I – VI (Нови Сад/Загреб, 1967, I-II; Нови Сад – Загреб, 1969, III; Нови Сад, 1971, IV; Нови Сад, 1973, V; Нови Сад, 1976, VI).

Ћорић 2008: Божо Ћорић, *Творба именица у српском језику*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност.

Božo ĆORIĆ

DERIVATION, LEXICOLOGY, LEXICOGRAPHY
(The general view at their correlation)

Summary

The common subject of research, analysis and description of a lexical unit unites the derivatology, lexicology and lexicography into a specific complex, in frames of which one can notice two types of relationship: the direct one, as the relations between derivatology and lexicology are, or between lexicology and lexicography, and the indirect one – between derivatology and lexicography.

ник, инфо/век, инфра/звук, јапи/ђак, јапи/свет, камп/опрема, кантри/састав, капитал/однос, кафе/књижара, каса/рачун, квази/наука, квази/честица, квиз/игра, кеш/новац, кибер/влада, кино/представа, кич/друштво, ко/водителј, колор/слика, командо/јединица, контра/моћ, крими/држава, крипто/завера, култ/место, лезбо/забава, лото/листич, нано/лек, офшор/оснивач, порно/књига, психо/патња, репро/споразум, спот/девојка, џамбо/торба, шопинг/улица, штиц/играч итд. (Више о оваквим и сличним номинативним јединицама исп. у Ћорић 2008: 153–157).